

विश्वशांतीची गुरूकिल्ली भूदान

रविंद्र लक्ष्मण कटक

इतिहास विभाग प्रमुख कोकण ज्ञानपीठ, कर्जत कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय
कर्जत जि. रायगड

सारांश : भूदान चळवळीच्या स्वरूपात जीवनाच्या एका नव्या मार्गाचे दर्शन होते . परस्परसहाय्य, सहकारी तत्त्वावर सामाजिक बदल व प्रचलित आर्थिक साच्यात बदल घडवून सामाजिक विपमता नष्ट करणे व नव्या नैतिक मुल्यावर अधारीत समाजाची निर्माती करणे हे भूदान चळवळीचे ध्येय होते . सामाजिक शांतता प्रस्थापित करायची असेल, ख्या अर्थाने लोकशाहीचा विकास घडवून आणायचा असेल तर भूमी व संपत्ती यांच्या स्वामित्वाची भावना नष्ट झाली पाहिजे . हा विश्वशांतीचा संदेश सर्वंध जगाला विनोवांनी आपल्या भूदानातून दिला .

प्रस्तावना :

जमिनीची न्याय्य वाटणी हा प्रश्न केवळ भारतालाच भेडसवणारा प्रश्न नाही . जगातील बहुतेक देशांना या समस्येला तोंड द्यावे लागले आहे . लागत आहे . काही देशात हा प्रश्न तीव्र स्वरूपाचा तर काही देशात सुप्तावस्थेत आहे . तेलंगानातील असंतोषाचे मुळ कारण म्हणजे जमिनीची विपमता किंवा असमान वाटणी होय . तेलंगानातील जमिन विपमतेमुळे प्रत्यक्ष जमिनीवर कसणाऱ्यांची अवस्था अत्यंत दैन्यिय वनलेली होती . शेतकऱ्यांच्या या गांजलेल्या परिस्थितीचा फायदा कम्युनिस्ट आपल्या चळवळीला करून घेत होते . शेतकऱ्यांच्या मानात जमिनदारांवद्दल निर्माण झालेला असंतोष हा कोणतीही कार्यवाही करून , कायदा करून किंवा वंडात्मक पध्दतीने दूर करणे शक्य नव्हते . त्यासाठी सकारात्मक व धोरणात्मक दृष्टीची आवश्यकता होती . कारण शेतकऱ्यांच्या मनातून वैफल्याची भावना व कम्युनिस्ट प्रभावातून मुक्तता करण्यासाठी हिंसेला चालना मिळेल अशी कोणतीच कृती न करता, शांततामय मार्गाने या समस्येची उकल करणे आवश्यक होते . तो शांततेचा मार्ग विनोवांनी भूदानाच्या स्वरूपात केवळ तेलंगानाच नव्हे तर सर्वंध भारताला किंवहूना जगाला दिला .

भूदान प्रणेते शांतीदूत विनोबा

8 एप्रिल 1951 रोजी सर्वोदय समाजाचे तिसरे अधिवेशन शिवरामपल्ली येथे संपन्न होणार होते . सेवाग्राम ते शिवरामपल्ली हा सुमारे 300 325 मैलाचा प्रवास पायी करून 7 एप्रिलला ते शिवरामपल्ली मध्ये पोहचले . अधिवेशन संपल्यानंतर जमिनीच्या प्रश्नावरून निर्माण झालेल्या असंतोष दूर करावा आणि समाजाची न्यायभावना जागृत करावी म्हणून 15 एप्रिल 1959 रोजी साम्यवादी हिंसात्मक चळवळीनी त्रस्त झालेल्या तेलंगणात शांतीचा संदेश पोहचविण्याच्या हेतूने विनोवांनी पदयात्रा सुरू केली . ह्या पदयात्रेतून भूदान आंदोलनाचा प्रारंभ आकस्मित रीतीने झाला .

18 एप्रिल 1951 रोजी विनोवांनी नळगोंडा जिल्ह्यातील पोचमपल्ली या गावी गेले . नळगोंडा आणि वारंगळ हे दोन जिल्हे कम्युनिस्टांच्या उपद्रवावद्दल प्रसिद्ध होते . पोचमपल्ली तर कम्युनिस्टांचे केंद्र समजले जात होते . गावची लोकसंख्या जास्ती - जास्त तीन हजार आणि शेती करायला योग्य अशी अडीच हजार एकर जमीन होती . पण या तीन हजारतले दोन हजार लोक भूमिहीन होते . तेथे पोहचल्यावर दोन तासांनी विनोबा हरिजन वस्ती पहायला गेले . हरिजनांची अवस्था अत्यंत कठीण होती . त्यांना जमीन तर नव्हतीच, पण पोट भरयला दुसरे कसले हि साधन त्यांच्या जवळ नव्हते .

विनोबा हरिजन वस्तीवर आल्यानंतर हरिजनांनी त्यांच्या जवळ आपल्या दारिद्र्याची कथा सांगितली आणि आपल्या उदरनिर्वाहासाठी आवश्यक चाळीस एकर वरड आणि चाळीस एकर उत्तम अशी ऐंशी एकर जमिनीची मागणी केली . त्या सर्व जमिनीवर एकर शेती करण्याचे अश्वासन दिले . ह्या मागणीची पूर्तता करण्यासाठी सरकारकडे अर्ज पाठवून सरकारकडून त्यांना जमीन मिळवून देण्याची खटपट करण्याचा विनोवांचा विचार होता . परंतु सायंकाळच्या प्रार्थनेनंतरच्या प्रवचनात हरिजनांचा प्रश्न विनोवांनी सांगितला आणि गावक-यांना उद्देशून ते म्हणाले “ सरकार कडून जरूर ती जमीन मिळेल किंवा मिळणार नाही . निदान मिळावयास काही अवधि लागेल . हरिजनांच्यासाठी गावातीलच कोणी जमीन देऊ शकणार नाही काय ? ” विनोवांचा हा प्रश्न ऐकताच श्री . रामचंद्र रेड्डी यांनी आपली पन्नास एकर वरड आणि पन्नास एकर उत्तम अशी एकूण शंभर एकर जमिन हरिजन बांधवांसाठी देण्याची इच्छा व्यक्त केली . आणि विनोवांनी श्री . रेड्डी यांच्याकडून पहिल्या ' दानांचा स्वीकार केला . '

ज्या ठिकाणी तीन हात जमिनीकरिता मागसात भांडण होतात . त्या ठिकाणी शंभर एकर जमिनी दान म्हणून मिळाली होती . भारतातील जमिनीचा प्रश्न सोडविण्याच्या मार्गा

कडे श्री . रेड्डी यांनी जणू बोट दाखविले . प्रा . देवदत्त दामोदर म्हणतात “ कालपर्यंत भूदानाची कल्पनाहि कोणाच्या मनात नव्हती . आज अचानक दानगंगाचा प्रवाह उमटला होता . ईश्वरी संकेताची प्रेरणा या दानातून विनोवांजीना मिळाली . ” या वरूनच असे स्पष्ट होते की, भूदान आंदोलन हे पूर्व नियोजित नव्हते तर देशकाल परिस्थितीतून या चळवळीचा उगम झाला होता .

“ पोचमपल्लीच्या ह्या घटनेतूनच एक महान आंदोलन निर्माण झाले . शांतियान्त्रेचे भूदानयानत्रे रूपांतर झाले . नैतिक संदेशाला व्यवहारीक कृतीची जोड मिळाली . ” भूदान आंदोलनाच्या उगमा संदर्भात विख्यात अर्थतज्ञ प्रा . ध . रा . गाडगीळ म्हणतात, “ विद्यमान समाजातील एकंदर सामाजिक अन्यायाच्या विरुद्ध निर्माण होणा-या तीव्र बंडखोर भावनेतून तसेच भारतातील असाहाय्य व पददलित जनते संबंधीच्या प्रबळ करुणा बुद्धीतून या चळवळीचा उगम झाला आहे . असे म्हणता येईल ” थोडक्यात सामाजिक अन्याय दूर करण्याच्या दृष्टीने पडलेले ते एक पाउल होते . दारिद्र्यात पिचणा-या बहुसंख्य जनतेला तत्काळ काही मदत मिळावी व त्यांच्या भावी जीवनात आशेचा एखादा किरण त्यांना दिसावा यासाठी सामाजिक क्रांति चालना देण्याचा एक प्रयत्न या चळवळी द्वारा करण्यात आला .

भूदान व यज्ञ संकल्पना दोन्हीची सांगड

यज्ञ ही कल्पना ब्राह्मण काळात अधिकाधिक विकसीत होत गेली . याच काळात या कल्पनेला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले . किंवहूना मानवी जीवनच यज्ञ कल्पने भोवती गुंपले गेले होते . जीवनातील लहान मोठ्या घटनांसाठी विविध यज्ञ प्रचारात आले . उदा . अश्वमेध , राजसूया इ . परंतु वैदिक धर्मातील यज्ञश्रृंखलेत 'भूदान यज्ञाचा' उल्लेख कोठेही आढळत नाही . जमीनदान , संपत्तीदान पूर्वी झाले नव्हते असे नाही . पूर्वी ही ब्राह्मणांना व मंदिरांना जमिनी व संपत्ती दान दिल्याचा उल्लेख इतिहासात अनेक ठिकाणी सापडतो . परंतु हे दान व्यक्तिगत व मर्यादित स्वरूपाचे होते . सामुहिक स्वरूपाचे नव्हते . थोडक्यात भूदान यज्ञ ही आधुनिक काळात उदयास आलेली एक अभिनव संकल्पना आहे .

भूदान यज्ञ ही संकल्पना अभिनव असली तरी तिचे मूळ भारतीय संस्कृतीत दिसून येतात . ' ईशावास्यमिदं सर्वम् ' हे सर्व जग ईश्वराचे आहे . या मजवूत पायावर ही संकल्पना आधारलेली आहे . भूदान ही भूमीकांती केवळ भौतिक कांती नव्हती तर ती एक वैचारीक कांती होती . श्रीमंता वरोवर गरिबांनीही काहीना काही दान केले पाहिजे . असा व्यापक दृष्टीकोन या संकल्पेच्या मूळाशी होता .

भूदान यज्ञ या संकल्पने मागील भूमिका स्पष्ट करताना विनोबा म्हणतात “ मी जे मूरू केले आहे त्याला भूदान यज्ञ असे नाव आहे . केवळ भूदान नव्हे . दान कोन करील जो श्रीमंत आहे तो . परंतु यज्ञात लहान थोर प्रत्येक जण भाग घेऊ शकतात . हे काम सामान्य दानाचे नव्हे तर भूदानाचे आहे . म्हणून दरिद्रीनारायणासाठी सगळ्या कडून काहीना काही मिळाले पाहिजे याचे नाव यज्ञ . ”

आपल्यापेक्षा हीना व दैन्यिय अवस्थेत असलेल्यांना त्यांचा हक्क आपल्या संपत्तीतून अर्पण करण्याच्या प्रक्रियेला विनोवांनी 'यज्ञ' म्हटले आहे . या संदर्भात चारुचंद्र भंडारी म्हणतात “ यज्ञाचा जास्त व्यापक अर्थ असा की, समाजाशी संबंध आल्यामुळे जी दान किया केली जाते तो ही यज्ञ आणि शरिराच्या संबंधी जी तपःक्रिया केली जाते तो ही यज्ञ .

विनोवांनी भूदानाची जी कांतिकारक चळवळ उभी केली आहे . तिच्यायोगाने यज्ञाची क्षयपूर्ती , शुद्धिकरण व रचनात्मक कार्य हे तीन उद्देश साध्य होतील म्हणून या आंदोलनाला 'भूदान यज्ञ' हे नाव दिले आहे . ” म्हणजेच जमिनीची दूरवस्था आणि गामोद्योगांचा

नाश इ . मूळे समाजामध्ये जी विपमता माजली आहे . ती भूदान यज्ञामूळे जमिनीचे योग्य वाटप आणि ग्रामोद्योगांचे पुनरुज्जीवन झाल्यामूळे नाहीशी होईल . समाजामध्ये त्यागाची भावना निर्माण होईल . विनोबा म्हणतात की, “ भूदान यज्ञामागे एक मूलभूत विचार आहे . तो म्हणजे . सर्व समाजाला आपले सर्वस्व अर्पण करणे . ” या विचारामध्ये सर्वोदयाचे प्रतिबिंब दिसून येते .

थोडक्यात असे म्हणता येईल की शांती आणि प्रेमाच्या मार्गाने भूमिहीन लोकांना किंवा दुर्मयाच्या शेतात मजुरी करण्याशिवाय उपजीविकेचे दुसरे साधन नाही . अशा लोकांकरिता भूमिदान मिळविणे . तसे करत असताना व्यक्तिगत वैयक्तिक मालकीचे विसर्जन करून समानतेची व मानवतेची शिकवण म्हणजे 'भूदान यज्ञ' होय . म्हणूनच 'भूदान यज्ञ' म्हणजे मानवतेचे प्रतिबिंब”⁸ असे शमसुददीन म्हणतात .

भूदानचे विश्वशांतीतील योगदान

प्रचलीत समाजव्यावस्थेकडे जर आपण नजर टाकली तर किती व्यापक प्रमाणात हिंसा चालू आहे याची कल्पना येते . समाजात मानवाची मानवाकडून, जातीचे जातीकडून, राष्ट्रांचे राष्ट्रांकडून शोषण चालू आहे . गरीब श्रीमंत जात पात सुशिक्षित आणि अशिक्षित ही सगळी विपमता म्हणजे माणवी हिंसेची प्रकट रूपे . या साया हिंसेचे अत्याचाराचे मूळ म्हणजे मानवी स्वार्थ व लोलुपता होय . जोपर्यंत मानवी मनातून या गोष्टींचे उच्चाटन होणार नाही निर्मूलन होणार नाही तोपर्यंत हिंसेपासून मुक्तता नाही .

हिंसेचे उगमस्थान असलेले दारिद्र्य, विपमता आणि शोषण यांचा जर नायनाट करायचा असेल तर मानवाने स्वार्थाचा व लोभाचा त्याग केला पाहिजे . याच विचाराला भरिव व्यवहारीक स्वरूप देऊन एक जनतेचे आंदोलन उभे करण्याचे कार्य विनोबांनी भूदान यज्ञ आंदोलनाच्या माध्यमातून केले . आणि 'जय जगत' असा विश्वशांतीचा संदेश दिला . या संदर्भात प्रा . वनराम वनमाली म्हणतात की “ आपले कुटुंब, प्रांत, देश ही संकुचित स्वार्थाची मर्यादा ओलांडून साया जगाचे भले व्हावे अशा उदारस्वरित विनोबांनी मानवी जीवनात व विशेषतः भारतात भूदान ग्रामोद्योगप्रधान अहिंसक कांती घडवून आणण्याचे ठरविले या कांतीमंत्राध्ये विश्वव्यापी तत्वांचा समावेश आहे . ”⁹

भूदान यज्ञाची व्यापकता स्पष्ट करताना विनोबा म्हणतात की “ भूदान यज्ञ काही गावाच्या सीमे एवढेच मर्यादित नाही . तसा राहणार ही नाही . हे आंदोलन म्हणजे भारतापूरतेच आहे असे मी माझ्या मनात ही समजलेले नाही . उलट माझ्या मनात असेच आहे की आम्ही जगापुढचा एक प्रश्न हाती घेतलेला आहे . ”¹⁰ याही पुढे जाऊन ते एके ठिकाणी ते म्हणतात की “ भूदानात दिले गेलेले प्रत्येक दानपत्र विश्वशांतीला दिलेले मत आहे . ”¹¹

जमिनीचा प्रश्न हा संबंध जगाचा प्रश्न आहे . या दृष्टिकोनातून विनोबांनी भूदान यज्ञ चळवळीचे कार्य सुरू केले . भूमिहीन मजुरांसाठी जमिनीचा काही हिस्सा मागीतला . वर्ग संघर्ष टळण्यासाठी प्रत्येक व्यक्ती समोर एक सरळ व साधा विचार ठेवला . तो म्हणजे 'जमीन ही निसर्गाची देणगी आहे . तिच्यावर सर्वांचा अधिकार आहे . म्हणून जे जमीनीवर कावाड कष्ट करतात मेहनत करतात त्या मजुरांचाही तीच्यावर अधिकार असायला हवा . या विचारामधूनच नवीन जीवनसरणी नवीन जीवनमूल्य प्रस्तुत व्हावयास लागली . एक विचारकांती रूजू लागली .

या वावत अच्युतराव पटवर्धन म्हणतात “ विनोबांनी एक कांती श्रद्धा या देशात रूजवली आहे . या श्रद्धेचे स्वरूप काय हे जर आमच्या तरुण पिढीला कळले तर हिंदूस्थानच भाग्य उदयाला येईल . जगात आज वैज्ञानिक आणि भौतिककांतीचा प्रगतीचा बोलवाला ऐकू येत आहे पण जीवणाला नैतिकतेचा आधार मात्र उरलेला नाही . हीच चिरंतर मूल्ये दोन्ही हातांनी भरभरून देणारा विनोबा हा एक महान संत आहे... ते बोलतात ती भाषा आहे हिंदुस्थानची पण त्यातील अर्थ आहे विश्वाचा . ”¹²

समाजिक क्षेत्रात व्यापक प्रमाणावर सदाचार व सन्मूल्ये यांचा प्रयोग करून दाखवण्याचा मार्ग गांधीजींनी दाखविला हेच कार्य गांधीजीनंतर पुढे नेण्याचे कार्य त्यांचे शिष्य विनोबा यांनी केला . हृदयपरिवर्तनाच्या द्वारे किंवा असहयोगाच्या द्वारे सामाजिक आणि आर्थिक कांती घडवून आणण्याचे कार्य विनोबांनी केले . जयप्रकाश नारायण म्हणतात, “ आचार्य विनोबा भावेचे भूदान व संपत्तिदान हा गांधीजींच्या प्रणालीचा एक सुंदर प्रयोग आहे . त्यात केवळ या युगापुरतेच नव्हे तर कायमचेच विश्व शांतीचे रहस्य साठलेले आहे . ”¹³

समारोप

भूदान संकल्पने मागील रहस्याची जान ठेवली तर भूदानचा हा सिधांत प्रत्येक देश वा राष्ट्र यांच्या परस्पर संबंधातही लागू होऊ शकतो . आंतरराष्ट्रीय राजकारणात सत्तेसाठी जी जीवधेणी स्पर्धा सुरू आहे . आपापली प्रभावक्षेत्रे तयार करून समाजाचे , मानवजातीचे जे विभाजन केले जात आहे . जगावर वर्चस्व गाजविण्यासाठी सरकारी तितोरीतुन जो अतोनात खर्च शस्त्रास्त्र निर्मातीवर केला जात आहे . ते थांबविण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय भुदानाची अत्यंत निकडीची गरज आहे . भूदान संकल्पनेच्या व्याप्तीला कोणता प्रादेशिक व राष्ट्रीय मर्यादा नाही . म्हणूनच जगातील सर्व राष्ट्रांनी विनोबांच्या 'जय - जगत' या संदेशाचा विचार करून तो आपल्या जीवनात प्रत्यक्ष उतरविला पाहिजे .

संदर्भ टीपा

- 1 . 'नवभारत' ऑक्टो . 1954, वर्ष - 8, अंक 9, पृष्ठ - 34
- 2 . 'किता' पृष्ठ - 34
- 3 . जोशी लक्ष्मणशास्त्री, मराठी विश्वकोश, खंड 12, पृष्ठ - 615
- 4 . 'नव भारत' भूदान विशेषांक - फेब्रु 1955, वर्ष 8, अंक 5, पृष्ठ - 90 .
- 5 . निर्मला देशपांडे, भूदान गंगा, भाग 1, पृष्ठ 31
- 6 . चारुचंद्र भंडारी, भूदान यज्ञ समग्र दर्शन, पृष्ठ 106
- 7 . भूदान यज्ञ, साप्ताहिक, 10 मे 1956, पृष्ठ 2
- 8 . सर्वोदय, साप्ताहिक सप्टेंबर, 1960, पृष्ठ 56
- 9 . सर्वोदय, ऑगस्टो, 1960 पृ . 6
- 10 . भूदान -यज्ञ, 17 जाने 1957, पृ . 1
- 11 . किता पृ . 3
- 12 . भूदान -यज्ञ, 20 सप्टें 1956, पृ . 8
- 13 . नवभारत फेब्रु, 1955, पृ 100 .